

MİNE YILDIRIM

Aktivist araştırmacı ve Norveç Helsinki Komitesi'nin İnanç Özgürlüğü Giriřimi projesinin koordinatörü olan Dr. Mine Yıldırım, Finlandiya, AAbo Akademi İnsan Hakları Enstitüsü'nden doktora derecesini aldı. İngiltere'de Leicester Üniversitesi Hukuk Fakültesi, İnsan Hakları ve Medeni Özgürlükler alanında lisansüstü ve Marmara Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde lisans eğitimini tamamladı. Ulusal ve uluslararası projelerde araştırmacı olarak yer aldı. 2021'de, "Batı Balkanlar'da Din veya İnanç Özgürlüğünün Korunmasının Güçlendirilmesi: Parlamenterler İçin Bir Yol Haritası" raporunu kaleme aldı. 2013 yılından beri İnanç Özgürlüğü Giriřimi tarafından yayımlanan Türkiye'de din veya inanç özgürlüğü hakkı izleme raporlarını hazırladı. 2016 yılında din veya inanç özgürlüğü alanındaki çalışmalarıyla Stefanus Prize ödülünü paylaştı. 2019-2022 yılları arasında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Bürosu'nun Din veya İnanç Özgürlüğü Uzmanlar Kurulu üyesi olarak görev aldı. Ayrıca, din veya inanç özgürlüğü alanında çok sayıda yayını bulunuyor.

MİNE YILDIRIM

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KOLEKTİF BOYUTU
ÇEVİREN DEFNE ORHUN

THE COLLECTIVE DIMENSION OF FREEDOM OF RELIGION: A CASE STUDY ON TURKEY

Routledge, 2017

Türkçe yayın hakları yazara aittir. © Mine Yıldırım, 2022

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 698
HUKUK 37

ISBN 978-605-399-590-6

1. BASKI İSTANBUL, OCAK 2023

© İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ İŞLETMESİ

YAZIŞMA ADRESİ: HACIAHMET MAHALLESİ, PİR HÜSAMETTİN SOKAK, No:20, 34440, BEYOĞLU / İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 64 63 - 311 61 34 / FAKS: 0212 216 24 15 • SERTİFİKA No: 51672

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN CEM TÜZÜN

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ, UYGULAMA VE KAPAK GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

DİZİN GÖRKEM DİDEM ÖZTUNCER

BASKI VE CİLT VİZYON BASİMEVİ KAĞITÇILIK MATBAACILIK VE YAYINCILIK SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

BEYLİKDÜZÜ O.S.B. MAH. ORKİDE CAD. No:1/Z BEYLİKDÜZÜ İSTANBUL

TELEFON: 0212 671 61 51 / FAKS: 0212 671 61 50 • SERTİFİKA No: 52098

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ KATALOGLAMA BÖLÜMÜ TARAFINDAN KATALOGLANMIŞTIR.

Names: Yıldırım, Mine, author. | Orhun, Defne, translator.

Title: Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu / Mine Yıldırım ; çevirmen Defne Orhun.

Description: İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023. | Includes bibliographical references and index.

Series: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları ; 698. Hukuk ; 37.

Identifiers: ISBN: 9786053995906 (paperback)

Subjects: LCSH: Freedom of religion. | Freedom of religion --Turkey. | Religious tolerance --Turkey. | Freedom of speech --Turkey.

Classification: LCC: KKX2472 .Y5519 2023

MİNE YILDIRIM

DİN VEYA İNANÇ ÖZGÜRLÜĞÜNÜN KOLEKTİF BOYUTU

ÇEVİREN
DEFNE ORHUN

İçindekiler

ix Önsöz

1 BİRİNCİ BÖLÜM Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutunun Önemi

1 Giriş

5 Çalışmanın Amacı, Yöntemi ve Genel Hatları

13 İKİNCİ BÖLÜM Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutu

13 Giriş

15 Din-Devlet İlişkilerinin Konu Bakımından İlgi ve Önemi

23 Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutunun Hukuki Temelleri ve Kapsamı

23 Konuyla ilgili Kavramlar

26 Hukuki Kaynaklar

34 Kimler Hak Sahibidir?

39 Başvuru Hakkı

47 Uygunluk Denetim Mekanizmaları

53 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Tüzel Kişilik Edinme Hakkı: Din veya İnanç Özgürlüğünün Maddi bir Unsuru

53 Giriş

55 Etkinleştirici Bir Hak olarak Tüzel Kişiliğin Önemi ve İşlevi

59 Tüzel Kişilik Edinme Hakkının Hukuki Temelleri

74 Din Özgürlüğünün Kısıtlanması: Tüzel Kişilik Edinme Hakkının Korunmasına Yönelik Etkili Bir Yol

88 Ayrımcılık Yasası

92 Adil Yargılanma Hakkı – Yargısal Koruma

94 Örgütlenme Özgürlüğü

101 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Din veya İnanç Topuluklarının İçişlerinde Özgür Olma Hakkı

101 Giriş

102 Özerklik: Bir Din/İnanç Topluluğunun İçişlerinde Özgür Olma Hakkı

110 Din veya İnanç ile Bağlantılı olarak İbadet Etme veya Toplanma ve Bu Amaçlarla İbadet Yerleri Kurma ve Yaşatma Hakkı

115 Uygun Hayır Kurumları veya İnsani Yardım Kuruluşları Kurma ve İşletme Hakkı

117 Bir Din veya İnançın Törenlerine veya Geleneklerine İlişkin Gerekli Nesne ve Materyalleri Yeterli Ölçüde Yapma, Edinme ve Kullanma Hakkı

118 Bu Alanlarla ilgili Yayınlar Hazırlama, Basma ve Dağıtma Hakkı

119 Bu Amaçlara Uygun Mekânlarda bir Din veya İnanı Öğretme Hakkı

121 Kişi ve Kuruluşlardan Gönüllü Maddi veya Başkaca Bağışlar İsteme ve Alma Hakkı

123 Bir Dinin ve İnançın Gereklere ve Standartları Bakımından Uygun Olan Liderleri Eğitme, Atama, Seçme veya Yerini Alacak Olanı Belirleme Hakkı

128 Kişinin Din veya İnanç Öğretisine Uygun Olarak İstirahat ve Tatil Günlerine Riayet Etme ve Bayramları Kutlama Hakkı

133 Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Din veya İnanç Konularında Bireyler ve Topuluklar ile İletişim Kurma ve Yaşatma Hakkı

134 Dinî Topulukların Özel Hukuka/Ceza Hukukuna Benzer Alanlarda ve Uyuşmazlık Çözümünde Dinî Hukuku Uygulama Özgürlüğü

149 BEŞİNCİ BÖLÜM Din veya İnanç Özgürlüğüne İlişkin Bir Vaka İncelemesi Olarak Türkiye Örneğine ve Genel Türk Hukuk Çerçevesine Giriş

149 Giriş

151 Türkiye’de Dinî Demografi

- 153 Din veya İnanç Özgürlüğü Açısından Türkiye'nin İnsan Hakları Alanındaki Uluslararası ve Ulusal Yükümlülükleri
 - 153 Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmeleri
 - 157 Lozan Barış Antlaşması
- 163 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ve Din veya İnanç Özgürlüğünün Korunması
 - 164 Türk Sekülerizmi – Laiklik
 - 168 Özel Bir Anayasal ve Kurumsal Düzenleme – Diyanet
 - 173 Din veya İnanç Özgürlüğünün Korunması – Kapsamı ve Sınırları
- 183 Kamusal İşyeri – Kamu Görevlileri ve Kıyafet Yönetmeliği
- 186 Türkiye'deki Okullarda Din veya İnançın Açıklanması – Başörtüsü
 - 190 Askerlik Hizmetinin Vicdani Reddi
- 197 **ALTINCI BÖLÜM Türkiye'de Din veya İnanç Topluluklarının Tüzel Kişilik Edinme Hakkı**
 - 197 Giriş
 - 198 Osmanlı ve Cumhuriyet Döneminde Tüzel Kişilik
 - 198 Osmanlı Dönemi
 - 202 Türkiye Cumhuriyeti
 - 204 İnanç Topluluklarının Tüzel Kişiliği Konusundaki Mevcut Uygulama
 - 212 Vakıflar
 - 213 Vakıfların Kökeni ve Temeli
 - 216 Türkiye Cumhuriyeti'nde Vakıflara ilişkin Hukuki Gelişmeler
 - 226 Mevcut Mevzuat ve Uygulama
 - 247 Türkiye'deki Mevzuat ve Uygulamanın Uluslararası Hukuka Uygunluğunun Değerlendirilmesi
 - 253 İnanç Toplulukları için Bir Tüzel Kişilik Statüsü Oluşturulmasına Doğru
- 259 **YEDİNCİ BÖLÜM Türkiye'de Din veya İnanç Topluluklarının İçişlerinde Özerklik Hakkı**
 - 259 Giriş
 - 260 İçişlerinde Özgürlük – Özerklik

- 260** Bir Din veya İnanç ile Bağlantılı Olarak İbadet veya Toplanma Hakkı ve Bu Amaçlarla Mekân Kurma ve Yaşatma Hakkı
- 280** Bu Amaçlara Uygun Mekânlarda Din veya İnanı Öğretme Hakkı
- 292** Bir Din veya İnançın Şart ve Standartlarının Gerektirdiėi Şekilde Uygun Lider Eğitme, Atama, Seçme veya Halefiyet Yoluyla Görevlendirme Hakkı
- 308** Bir Kimsenin Dininin veya İnanının Kurallarına Uygun Olarak İstirahat ve Tatil Günlerine Uyuma ve Bayramları Kutlama Hakkı

315 SEKİZİNCİ BÖLÜM Sonuç

331 Kaynakça

347 Dizin

Önsöz

Din veya inanç özgürlüğü meseleleri akademide, siyaset alanında ve medyada sürekli analiz, tartışma ve istişare konusu olmaktadır. Bu meseleler ulusal, bölgesel veya uluslararası bütün seviyelerde ve istikrar, çatışma, güvenlik, eğitim ya da ayrımcılık gibi çok çeşitli konularla ilgili olarak ele alınmaktadır. Bu meseleler kadınları, erkekleri ve çocukları olduğu gibi, din veya inanç cemaatlerini ve başka çeşitli toplulukları da ilgilendirmektedir. Bu alanda özellikle kolektif haklar –mülkiyet, hayır işleri, yayın ve toplantı gibi– ana tartışma ve çekişme konusunu oluşturmaktadır. Peki ama ulusal, bölgesel ve uluslararası seviyedeki kolektif taleplerin temeli neye dayanmaktadır?

Kimileri din veya inanç özgürlüğünün tamamen bireysel bir hak olduğunu savunur. Kimileri ise bu hakkın “ibadet hakkı” terimiyle sınırlanabileceğini öne sürer. Bir başka görüş ise, bu özgürlük kapsamında koruma altında olan hakların sadece özel alandaki uygulamaları ilgilendirdiği yönündedir. Ne var ki tüm bu bakış açıları, hem uluslararası hem de Avrupa insan hakları belgelerinde ve içtihatlarında öngörülen anlayışın uzağına düşmektedir.

Bu kitapta Dr. Mine Yıldırım, uluslararası insan hakları hukukunda din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutları başlığını ilk kez bu denli genişletilmiş ve ayrıntılandırılmış bir akademik çalışma olarak sunuyor. Elbette bu başlık da kendine özgü güçlükler içermektedir. Dinî cemaatlerin ne ölçüde bağımsız hak sahipleri olarak tanınacağı ve bunlara ne derece kolektif bir özerklik sağlanacağı konuları ulusal seviyede halen farklı yorum ve

tartışmalara konu edilmektedir. Mine Yıldırım'ın gözler önüne serdiği üzere, aynı farklılıklar aslında uluslararası seviyede de hüküm sürmekte olup, Birleşmiş Milletler ile Avrupa yaklaşımları arasında, yani BM İnsan Hakları Komitesi'nin görüşleri ile Strazburg organlarının kararları incelendiğinde bu durum açıkça görülmektedir.

Yazar bu araştırmasını Finlandiya'daki Åbo Akademi'de sürdürdüğü doktora çalışmasının bir parçası olarak gerçekleştirmiştir. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutlarını, azınlık haklarını konu alan belge ve davalardan değil de, uluslararası ve Avrupa standartları ve içtihatları üzerinden ele alıp geliştiriyor olması sayesinde alana yeni bir yaklaşım getirmektedir. Bu yaklaşımın temelinde ise, çalışmasının ikinci kısmını oluşturan ve Türkiye örneğini inceleyen vaka çalışmasından kaynaklanan eğitici sebepler yatmaktadır.

Kitabın ikinci kısmı, yazarın ince eleyip sık dokuyarak yürüttüğü ampirik çalışmaları ve araştırması boyunca Türkçeden İngilizceye aktardığı hukuki ve başkaca nitelikteki belgeleri yansıtmaktadır. Yazar, ulusal bağlama bütünüyle hâkim olması ve uluslararası ve bölgesel standartları ve yargıları Türkiye örneğine titizlikle uygulaması sayesinde, kitabın ikinci kısmını benzersiz bir çerçeveye oturtmayı başarmıştır. Lozan Antlaşması bu açıdan bilhassa geniş bir yer tutmaktadır. Yıldırım bunu yaparken, hukuki ve siyasi koşulların yanı sıra Türkiye'de halihazırda geçerli olan hukuk ve siyaset atmosferi ve anlayışlarının temelinde yatan tarihsel algılara da büyük bir hassasiyetle yaklaşmaktadır. Söz konusu hukuk ve siyaset anlayışları belirli insan hakları yaklaşımlarına karşı ya son derece müspet bir duyarlılık, ya da sert ve soğuk bir tavır yaratmaktadır. Yazar, Türkiye'de din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun korunmasına dair peyderpey bir gelişim sağlanabilmesi için, yalnızca bu bağlam içerisinde yankı yaratması muhtemel olan insan hakları anlayışlarını dikkatle seçip bunlar üzerinden ilerlemektedir.

Kullanılan yöntem kasıtlı olarak seçici olmakla birlikte, güdülen siyasete ve tatbik edilen hukuki uygulamalara dair derinlikli bir bilgi de içermektedir. Mine Yıldırım'ın yaklaşımının en güçlü yanlarından biri uygulamaya ve fiili gerçekliğe gösterdiği bu ilgiden kaynaklanmaktadır. Bir başka güçlü yanını ise, Türkiye'deki azınlıkların, çoğunlukların, Müslümanların ve gayrimüslimlerin din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna eşit ölçüde değer atfederek yarattığı kapsayıcılıktan almaktadır.

Bu kitap, hukukçu, akademisyen, tarihçi, öğrenci, insan hakları alanında çalışan kişiler ve din veya inanç özgürlüğü ve/veya Türkiye ile ilgili bölgesel uzmanlardan oluşan bir okur kitlesine hitap etmektedir. Kitabın okurları, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna dair etraflıca yazılmış, oturaklı bir teorik çalışmanın yanı sıra, böylesi bir yaklaşımın Türkiye örneği açısından gerekliliğine ve uygulanabilirliğine dair de kapsamlı bilgiler edinecektir.

Doç. Dr. Nazila Ghana
Oxford Üniversitesi, Uluslararası İnsan Hakları Hukuku
Haziran 2016

BİRİNCİ BÖLÜM

Din veya İnanç Özgürlüğünün Kolektif Boyutunun Önemi

GİRİŞ

Din veya inanç topluluklarını etkileyen gerilimlerle bağlantılı meseleleri içeren iç ve dış gelişmeler uluslararası hukuk gündemini gitgide daha çok meşgul etmektedir. Aslında bu meseleler dünyanın dört bir yanında baskı gören inanç toplulukları açısından öteden beri geçerli olsa da, Batı’da farklı dinî geleneklerin uzlaştırılması konusunda yaşanan güçlükler, bunların algılanma biçimini kuşatan belirli güvenlik koşullarıyla da yoğunlaşarak, söz konusu meselelerin daha fazla odağa yerleştirilmesine yol açıyor gibi görünmektedir. Din veya inanç özgürlüğünün korunmasıyla bağlantılı yeni dile getirilen, fakat aslında uzun zamandır süregelen taleplere yeterli çözümler sunamıyor gibi görünen bunca mevzuat ve uygulamanın ortasında, uluslararası hukuk ve yargı, tüm farklılıklarımıza rağmen –özellikle de dinî farklılıklarımıza rağmen– barış içinde yaşamanın ve başta din veya inanç özgürlüğü olmak üzere insan haklarına saygılı davranabilmenin yollarını bulmak görevini eskisinden daha da çok üstlenmiş durumdadır. Nitekim insan hakları hukukunun ve özellikle de din veya inanç özgürlüğüne ilişkin hükümlerin, bu konuda birtakım yanıtlar sunabileceği düşünülmektedir. Daha doğru bir ifadeyle, uluslararası hukuk içtihadını yaratan ve dolayısıyla şekillendirenler halihazırda bu meseleye birtakım cevaplar bulmak için gayret gösteriyor. Din veya inanç özgürlüğü, yine, hem ulusal hem de uluslararası hukuk bağ-

lamında yeniden kavramsallaştırmaya ihtiyaç duymaktadır.¹ Din veya inanç özgürlüğüne ilişkin talepler ulusal hukukta olduğu kadar uluslararası hukuktaki din özgürlüğü sınırlarını zorladıkça, bu yeniden kavramsallaştırma ihtiyacı da varlığını sürdürmektedir. Bu kitap, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunu bu özgürlüğün daha fazla korunması niyeti doğrultusunda incelemek suretiyle “yeniden kavramsallaştırma” sürecine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Türkiye örneği, bir yandan ulusal mevzuatın uluslararası standartlar ile kıyaslanarak değerlendirilebilmesi, bir yandan da din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun korunmasına ilişkin uluslararası standartların daha ileri bir noktaya taşınması amacıyla birtakım dersler çıkartılabilmesi bakımından faydalı bir emsal vaka oluşturmaktadır.

Din veya inanç özgürlüğü birbirine bağlı ve birbirinden ayrılmaz insan hakları koruma düzeninin temel bir parçasını oluşturmaktadır. “Bu [geniş ve derin kapsamlı] hak, ister bireysel olarak, ister başkalarıyla birlikte toplu olarak açıklansın/dışavurulsun, kişisel kanaat ve din veya inanç bağlılığı da dahil olmak üzere her konuda düşünce özgürlüğünü içermektedir.”² İnançlı birey ve toplulukların yaşamlarının birçok alanına tesir eden çok yönlü bir haktır. Birçok birey açısından, olmayı tercih ettikleri kişi *olma* hakkıdır – kökeninde bireyin özerkliği yatmaktadır. Birçok din veya inanç topluluğu açısından ise, varlıklarını sürdürmeleri için hayati güvenceler sağlamaktadır. Uluslararası insan hakları belgelerinde korunduğu haliyle din veya inanç özgürlüğü, bu hakkın “başkalarıyla birlikte” kullanılmasına ilişkin koruma da sağlayarak kendine özgü bir nitelik taşımaktadır.³ Bu insan hakkının tek başına gerçekleştirilmesi mümkün değildir, zira bireysel yönleri bulunan insan hakları kategorilerini, ancak örgütlü bir bireyler topluluğu içerisinde etkin

1 Durham, W.C. Jr. (1996) “Perspectives on Religious Liberty: A Comparative Framework”, J.D. van der Vyder ve J. Witte Jr. der., *Religious Human Rights in Global Perspective*, 1. baskı, City: Martinus Nijhoff Publishers, s. 1.

2 İnsan Hakları Komitesi'nin 18. maddeye ilişkin 22 sayılı Genel Yorum Beyanı, paragraf 1. UN Doc. HRI/GEN/Rev.1, s. 35 (1994).

3 Hem İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinde, G.A. Res. 217A, UN Doc. A/810, s. 71, 1948 (bundan böyle “Evrensel Beyanname”), hem Medeni ve Siyasal Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme'de, G.A. Res. 2200A (XXI), 21 UN GAOR Supp. (No. 16), s. 52, UN Doc. A/6316 (1966), 999 UNTS 171, 16 Aralık 1966 (23 Mart 1976'da yürürlüğe girmiştir (bundan böyle “MSHS”), hem İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına ilişkin Avrupa Sözleşmesi'nde, 11 No'lu Protokol ile değiştirilmiş haliyle, Roma, 4 Kasım 1950, UNTS 213:222 (3 Eylül 1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir) (bundan böyle “AIHS”) ve hem de Din ve İnanca Dayanan Her Türü Hoşgörüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına ilişkin Bildiri'de, GA Res. 36/55, 36 UN GAOR Supp. (No. 51), s. 171, UN Doc. A/36/51, 1981 (bundan böyle “1981 Bildirisi”) yer almaktadır.

bir şekilde hayata geçirilebilecek yönlere sahip ve örneğin din veya ahlak eğitimi ile ilişkili olan ekonomik, sosyal ve kültürel haklar alanına mensup hak kategorileriyle kesiştirmektedir.⁴ Din veya inanç özgürlüğü bireysel olarak da kullanılabilirle birlikte, genelde aynı inancı paylaşan insanlar çeşitli şekillerde örgütlenip “birlikte” yaptıkları eylemlere girişmektedir.

İki önemli varsayım bu kitap açısından başlangıç noktası oluşturmaktadır. Bunlardan ilki, din veya inanç özgürlüğünü koruyan uluslararası hükümlerde sağlam bir şekilde temellendirilmiş olan din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun uluslararası ve ulusal açıdan etkili bir şekilde korunmasının daha ileri bir noktaya taşınması ihtiyacıdır.⁵ Ancak bu varsayım bireysel boyutun yeterince korunduğu, daha az önemli veya ikincil olduğu, yahut bireysel boyuta nazaran kolektif boyuta daha fazla odaklanması gerektiği anlamına gelmemektedir. Aksine, BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörünün yıllık ve tematik raporlarında ortaya konulduğu üzere, birbirinden farklı çok sayıda devlette din veya inanç özgürlüğünün hem bireysel, hem kolektif boyutlarıyla daha fazla korunmasına ihtiyaç bulunmaktadır.⁶ Ancak bu kitap kolektif boyuta odaklanmayı ve bu konuyu incelemeyi tercih etmektedir. İkinci varsayım ise Türkiye örneği ile ilgilidir; din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun daha iyi anlaşılması ve uygulamaya geçirilmesi Türkiye’de din veya inanç özgürlüğünün korunması açısından büyük bir ilerleme sağlayacaktır. Türkiye’de din veya inanç özgürlüğünün yanı sıra din-devlet ilişkilerinin de merkezinde yer alan ve halihazırda çözüm bekleyen birçok meselenin geçerli uluslararası insan hakları standartlarının uygulamaya geçirilmesiyle çözülebileceği varsayılmaktadır.

Arcot Krishnaswami’nin *Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices (Dinî Haklar ve Uygulamalar Konusunda Ayrımcılığa İlişkin Çalışma)* başlıklı önemli eseri bu çalışmanın başlıca esin kaynak-

⁴ Scheinin, M. (1999) Article 18, G. Alfredsson ve A. Eide der., *The Universal Declaration of Human Rights, A Common Standard of Achievement*, 1. baskı, Lahey: Martinus Nijhoff, s. 392.

⁵ 22 sayılı Genel Yorum Beyanı, yukarıdaki dn. 2.

⁶ BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü raporları din veya inanç özgürlüğünün hem bireysel hem de kolektif boyutuna yönelik çarpıcı kısıtlama örnekleriyle doludur. Din değiştirme hakkı ve dini toplulukların tanınmasına ilişkin meseleler hakkındaki tematik raporlar her iki boyutu çevreleyen sorunları ve hassasiyetleri ortaya koymaktadır. Din değiştirme hakkı konusunda bkz. Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Ara Raporu, UN Doc. A/67/303, 13 Ağustos 2012. Din veya inanç özgürlüğü ve tanıma meselelerine ilişkin bkz. UN Doc. A/HRC/19/60, 22 Aralık 2011.

larından birini oluşturmaktadır.⁷ Krishnaswami'nin çalışması din veya inanç dışavurumlarına dair geniş bir bakış açısı sergilemekte ve devletlerin bunlara ilişkin yükümlülükleriyle bağlantılı olarak yaşanan çeşitli gerginliklere dair gerçekçi bir tasvirde bulunmaktadır.⁸ Bu geniş bakış açısı dünyanın dört bir yanındaki farklı din veya inanç geleneklerine bağlı birey veya topluluklardan haberdar olmak konusundaki istekliliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Krishnaswami düşünce, vicdan, din veya inanç özgürlüğünün, çeşitli din veya inançlara inananlar tarafından ortaya konulan ve birbirine benze-meyen taleplere dayanması dolayısıyla eşsiz bir hak niteliği taşıdığını saptamıştır.⁹ Ancak özellikle, tam da din veya inancın dışavurumları “başkalarıyla birlikte” gerçekleştirildiğinde “tek başına” gerçekleştirilmesine oranla devlet müdahalesi ve düzenlemesi daha sık karşılaşılan bir olgu olduğundan, Krishnaswami'nin inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun önemini erken bir tarihte tespit etmiş olması benim Ortadoğu ve Türkiye hakkındaki düşüncelerimle keşişti. Bu da beni, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun kapsamını daha derinlikli olarak araştırmaya ve başta din veya inanç özgürlüğü olmak üzere, devlet pratiğinin düzeltilmesine yönelik normatif talepler yaratarak insan haklarının korunmasını daha ileri bir seviyeye taşıma konusunda kilit bir rol oynuyor görüldüğü için din veya inanç özgürlüğüne yönelik korumanın artırılması yönünde çalışmaya sevk etti.

Türkiye ilk bakışta, nüfusunun yüzde 99'u Müslüman referansı ile düşünüldüğünde, dinî açıdan homojen bir toplum olarak görülebilir.¹⁰ Oysa biraz daha yakından bakıldığında Türkiye, Sünni-Müslüman dinî geleneğin etkisi altında bulunan laik bir devlet ile büyük oranda Sünni-Müslüman bir toplum içerisinde barınan birbirinden farklı İslami gelenekleri ve Yahudiler, Hristiyanlar, Bahailer, Yezidiler, ateistler ve agnostikler gibi “diğer” din veya inanç toplulukları ile bireyler ve topluluklar açısından din veya inanç özgürlüğü konusunda emsal olarak ele alınmak için biçilmiş kaftandır. Tür-

7 Krishnaswami, A. (1960) *Study of Discrimination in the Matter of Religious Rights and Practices*. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/200/Rev.1, UN Sales No. 60. XIV.2.

8 A.g.e.

9 A.g.e.

10 Nüfusun yüzde 99'u Müslüman referansı geniş ölçüde siyasetçiler ve politikaları belirleyen kesimlerce yapılmaktadır, ancak bu rakamın resmî bir veriyle teyidi mümkün olmamıştır. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'ne e-posta ile yöneltilen bir soruya, “Genel Müdürlüğümüzce dinlere ilişkin herhangi bir istatistik tutulmadığından dolayı taleple ilgili bilgi verilememektedir” şeklinde yanıt verilmiştir. Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü ile 25 Ocak 2012 tarihli e-posta yazışması.

kiye din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun korunması bakımından geçerli uluslararası insan hakları yükümlülükleri altına girmiş olup, vicdan ve ibadet özgürlüğünün korunmasına dair genel bir anayasal taahhütte de bulunmaktadır.¹¹ Ancak ulusal mevzuat ve uygulama uluslararası normların çok gerisindedir. Anayasal bir kurum olan Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet) ve zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri gibi paradoksal düzenlemelerle kendine özgü bir din-devlet ilişkisi geliştirilmesinden tutun da, vicdan, din veya inanç özgürlüğünün dar biçimde yorumlanmasına ve en önemlisi de laiklik ve milliyetçilik algılarına uzanan birçok sorun karşımızda öylece dikilmektedir. Bu karmaşık bağlam içinde, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu şüpheyle karşılanmakta ve bilhassa *kolektif* niteliği sebebiyle sıkıntı yaşanmaktadır. Türkiye örneğinin karmaşıklığı, bu örneği ulusal mevzuat ve uygulamanın uluslararası normlara ve uluslararası denetleme standardına uyumunu sınamak açısından istisnai derecede faydalı kılmaktadır.

ÇALIŞMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE GENEL HATLARI

Bu çalışma iki temel meseleyi esas almaktadır; bunlardan ilki, uluslararası insan hakları hukukunda din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna tanınan korumanın kapsamı ve niteliği, ikincisi ise, Türkiye’de din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna yönelik korumanın uluslararası standartlara kıyasla durumudur. Dolayısıyla çalışma esasen iki ana kısımdan oluşmaktadır. Kitabın ilk kısmı din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu kavramının yanı sıra, din veya inanç topluluklarının tüzel kişilik edinme ve özerklik hakkına özel olarak eğilmek suretiyle, uluslararası hukukta bu özgürlüğe tanınan korumanın kapsamını incelemektedir. İkinci kısımda ele alınan Türkiye örneği ise çalışmanın uygulama kısmını oluşturmaktadır; din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna yönelik koruma Türkiye’deki mevzuatın ve uygulamanın uluslararası normlara uygunluğunu değerlendirmek suretiyle ölçülüp biçilmekte ve ayrıca din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna yönelik uluslararası denetleme standardının nasıl daha ileriye taşınabileceği üzerine düşünülmektedir.

¹¹ Türkiye’nin uluslararası insan hakları yükümlülüklerine genel bir bakış için bkz. Beşinci Bölüm. 1982 Anayasası’nın 24. maddesi vicdan, din ve inanç özgürlüğünü korumaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 7 Kasım 1982’de yürürlüğe girmiştir. Şu adresten erişilebilir: <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/> [Son erişim 1 Mart 2019].

Kitabın ilk kısmında esasen, Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS) ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) başta olmak üzere konuyla ilgili uluslararası insan hakları belgeleri¹² ile İnsan Hakları Komitesi'nin (İHK) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) (ve eski haliyle Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'nun) içtihatlarına ve belirli bir oranda da BM Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörünün çalışmalarına dayanılmaktadır. Kılavuz ilkeler gibi bağlayıcılığı olmayan hukuki belgeler de analize dahil edilmektedir. Kitaplar, dergilerde yayımlanmış makaleler ve raporlar da ikincil kaynaklar olarak dayanak edilmektedir. Normatif kaynaklar –BM koruma mekanizması ile bölgesel Avrupa Konseyi (AK) koruma mekanizmaları– mukayeseli bir değerlendirme yapılabilmesi ve bundan faydalanılabilmesi amacıyla bilinçli bir şekilde seçilmiştir. Bu çalışma boyunca, söz konusu sistemlerin karar alma organlarının konuya ilişkin görüş ve düşüncelerinde hayli farklılıklar sergilenebildiği açıkça ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Kitabın ikinci kısmı bir vaka incelemesi yöntemiyle Türkiye'de din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun korunması konusunu incelemektedir. Vaka incelemesi yöntemi bu proje açısından bilhassa uygundur, zira bir olguyu gerçek yaşam bağlamında incelemeye ve karmaşık bir durumu derinlemesine ve inceliklerine eğilerek irdelemeye imkân sağlamaktadır. Çalışmanın kapsamı kolektif boyutun Diyanet İşleri Başkanlığı çerçevesi dışındaki kullanımıyla sınırlıdır. Bütüncül bir yaklaşımı mümkün kılmak için, tek tek dinî toplulukların durumunu incelemek yerine tematik bir yaklaşım benimsenmektedir. İncelemenin kapsamı çalışmanın teorik kısmında incelenen temalarla, yani tüzel kişilik statüsü edinme hakkı ve dinî/inanç topluluklarının(ın) içişlerinde özerklik hakkıyla sınırlandırılmaktadır.

Bir azınlık hakları çerçevesi yerine, din özgürlüğünün kolektif boyutu biçiminde normatif bir çerçeve tercih edilirken Türkiye bağlamında stratejik açıdan verimlilik amaçlanmıştır. Kısacası, Türkiye azınlıklar tanımı bakımından dar bir yaklaşım (1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nı kısıtlayıcı bir şekilde yorumlayarak sadece Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri azınlık

¹² Öncelikle ve doğrudan MSHS'nin 18. maddesi ve AİHS'nin 9. maddesi. BM'nin din veya inanç özgürlüğü ile ilgili genel hükümlerine ilişkin bir derleme için bkz. Din veya İnanç Özgürlüğü Özel Raportörü Derlemesi, şu adresten erişilebilir: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Religion/RapporteursDigestFreedomReligionBelief.pdf> [Son erişim 1 Mart 2019].

olarak tanımak suretiyle) benimsemektedir.¹³ Öte yandan, hukuki taahhütler açısından bakıldığında din veya inanç özgürlüğü Türkiye'nin uluslararası yükümlülükleriyle (özellikle MSHS ve AİHS) ve anayasal ve diğer yasal hükümleriyle korunmaktadır. Yani, Lozan çerçevesi kapsamındaki koruma yükümlülüğünün önemini azımsamamakla birlikte, Türkiye'nin başlı başına etkili bir normatif koruma potansiyeli ihtiva eden ve Lozan koruma mekanizmasını tamamlayıcı bir nitelik de taşıyan ulusal ve uluslararası hukuki taahhütleri kapsamında da bir dizi esaslı yasal yükümlülüğü bulunmaktadır. Dahası, Lozan'ın aksine, Türkiye'nin tarafı olduğu uluslararası insan hakları sözleşmeleri bunlara uyum konusunda daha kapsamlı ve derinlikli bir izleme mekanizması öngörmektedir. Üstelik bu yaklaşım sadece azınlık cemaatlerini değil, Türkiye'de çoğunluğu oluşturan *Sünni*-Müslüman cemaat de dahil olmak üzere tüm inanç topluluklarını kapsadığı için ekstra bir avantaj da sunmaktadır. Türkiye'nin din veya inanç özgürlüğü alanındaki hukuki ve siyasi taahhütleri din veya inanç özgürlüğünün daha ileri noktalara taşınması açısından son derece önemli bir potansiyel içermektedir. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna ilişkin hükümlerle sağlanan korumanın kapsamı birçok din/inanç topluluğunun kolektif bir şekilde gerçekleştirdiği eylemlerin korunması açısından etkili bir yasal çerçeve oluşturulmasına yardımcı olmaktadır.

Türkiye örneğinde birincil normatif kaynaklar ulusal mevzuatı ve içtihadı içermektedir. Ulusal mevzuat ve uygulamanın din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna ilişkin uluslararası hukuka uygunluğunun değerlendirilmesi için öncelikle ilgili hukuki çerçeveler açıklanmaktadır. Vaka incelemesi büyük oranda, yasal mevzuat, kararlar, idari organların kararları ve görüşme materyalleri gibi birincil kaynaklara dayanmaktadır. Kitaplar, dergi makaleleri, raporlar ve gazete haberleri gibi ikincil kaynaklar da bilhassa tarihsel, siyasal ve sosyolojik açıdan referans olarak kullanılmıştır. Türk yargısının yaklaşımı içtihadın ve konuyla ilgili idari kararların eleştirel bir bakış açısıyla analiz edilmesi yoluyla ortaya konulmaktadır. Ancak bu çalışmada kullanılan yöntem uluslararası standartlara uygunluğun değerlendirilmesi bakımından sadece yazılı ülke yasalarına dayalı bir analizin yeterli olmayacağı varsayımını benimsemektedir. Bu varsayım, kendi kurumlarının iç işleyişi açısından geçerli olacak *kuralları* ve sonuçları belirleyen önemli

¹³ Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması'nı tatbiki konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Beşinci Bölüm.

idari işlemlere ve kararlara dikkat çeken çeşitli dinî cemaat temsilcileriyle yapılan görüşmeler sırasında edinilen gözlemlere dayanmaktadır. Bu idari işlemlerin bazıları yargıya intikal etmiş olmasa da, idari işlemler ve kararlar din veya inanç özgürlüğü alanında tatbik edilen kurallara ve izlenen pratiğe gösterge oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki, uygulanan kuralların içeriğinin ve niteliğinin ve bu haklardan yararlanan toplulukları ve kişileri etkileyen kamu idaresi kararlarıyla yerleştirilen düzen biçimlerinin saptanması gerekmektedir. Son olarak, fiili uygulama hakkında bilgi edinebilmek ve Türkiye’de inanç topluluklarının karşılaştığı somut meselelere ve eğilimlere dair hakiki bir kavrayışa sahip olabilmek için uyum konusundaki araştırmaya hak sahiplerinin de dahil edilmesi şarttır.

Din/inanç topluluklarının temsilcileriyle yapılan görüşmeler niceliksel veriler toplanmasından ziyade, söz konusu meselelere ve bağlama dair bir içgörü elde etmeyi amaçlamıştır. Bu nedenle, sosyal bilimlerde duymak ve anlamak bakımından temel bir araç olarak görülen derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır.¹⁴ Görüşmeler sonucunda fiili uygulamalar ve düzen biçimleri, geçerli kurallar veya boşluklar ve bunların çeşitli din/inanç topluluklarının ihtiyaçlarını ne ölçüde karşıladığı ve üçüncü olarak da sorunlu alanlar tespit edilmiştir. Son olarak bu görüşmeler, din/inanç topluluklarının perspektifi de dahil olmak üzere somut çalışma açısından temel bilgi ve rehberlik sağlayan etkili bir araç teşkil etmiştir.¹⁵ Öte yandan, bilgiye erişim konusunda bazı metodolojik güçlükler yaşanmıştır. Yapılan görüşmeler ve geri çevrilen görüşme talepleri görüşmeciler ve potansiyel görüşmeciler açısından gizliliğin esaslı bir unsur oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Görüşme yapmayı kabul etmiş olan kişiler, bazen, belirli davalara veya idari işlemlere ve kararlara dair belirli referansları (dava esas no., kurum adı vs.) açıklamak konusunda tereddütlü davranmıştır.

İkinci Bölüm din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu kavramını tanıtmaktadır. Din veya inanç özgürlüğünü güvence altına alan kilit hükümler, bireylerin, tek başına veya *başkalarıyla birlikte*, kamuya açık veya kapalı, ibadet, öğretim, uygulama ve gereklerini yerine getirme suretiyle dinini veya inancını açıklama hakkını korumaktadır. Din veya inanç özgürlüğünün ko-

14 Seidman I. (2006) *Interviewing as Qualitative Research: A Guide for Researchers in Education and Social Sciences*, New York: Teachers College Press.

15 Mayring P. (2000) *Nitel Sosyal Araştırmaya Giriş*, çev. Adnan Gümüş ve M. Seza Durgun, Adana: Baki Kitapevi, s. 22.

lektif boyutunun hem başkalarıyla birlikte gerçekleştirilen koruma altındaki fiilleri, hem de bu hakkı kullanan toplulukları ve/veya farklı topluluk olma biçimlerini temel aldığı savunulmaktadır. Derin bağlamsal kökleri bulunan din-devlet ilişkileri bu bağlamda, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunu koruyan hükümlerden doğan yükümlülükler tarafından yaratılan normatif taleplerin meydan okumasıyla karşı karşıya kalmaları açısından resmedilmektedir. Söz konusu normatif taleplerin saptanması çabası, bu tespitin o kadar da net olmadığını ve uluslararası karar alma mercilerinin temkinli tutumunun din veya inanç özgürlüğünün korunması üzerinde genel anlamda zayıflatıcı bir etkiye sahip olduğunu gözler önüne sermektedir.

Din özgürlüklerini kullanmak üzere bir araya gelmiş bireyler açısından ise, tüzel kişilik edinmek, etkinleştirici ve güçlendirici bir hak olarak önemli bir rol kazanmaktadır. Üçüncü Bölüm din veya inanç topluluklarının tüzel kişilik edinme hakkının korunması konusunu incelemektedir. İlk olarak, din/inanç toplulukları açısından tüzel kişiliğin din veya inanç özgürlüğünün kullanılması açısından taşıdığı önem ve etki incelenmektedir. Ardından, kısıtlama gerekçeleri ve kısıtlamaların doğurduğu diğer yasal sorunlar baskıcı mevzuat ve uygulamaların frenlenmesine yönelik uluslararası denetleme potansiyelinin değerlendirilmesi ve incelenmesi amacıyla analiz edilmektedir.

Dördüncü Bölüm din veya inanç topluluklarının özerkliği –iç işlerinde özgür olmak– kavramını ele almaktadır. Özerkliğin, büyük oranda söz konusu din veya inanç öğretisinin kapsayıcılığıyla belirlenecek olan engin bir kapsama sahip olma potansiyeli düşünülerek, özerkliğe ve bunun dışavurumlarına ilişkin geniş bir yaklaşım benimsenebilir. Şimdiye dek özerklik genellikle din veya inanç topluluklarının örgütsel konularıyla sınırlı adedilmiş ve bu alana saygı gösterilmiştir. Özerklik perspektifi yorumlayıcı bir araç olarak kullanılabilirse, kısıtlamalara yönelik daha ince eleyip sık dokuyan bir denetimin mümkün olabileceği savunulmaktadır. Devletler din veya inanç topluluklarının özerkliğini temin etmediğinde, dayattığı kısıtlamaların meşruluğunu ispat konusunda daha da ağır bir yük altına girecektir. Özerklik alanında, topluluğun din veya inanç dışavurumlarının birçok farklı unsuru söz konusu olmaktadır; söz konusu inancın öngördüğü ve harekete geçirdiği bu unsurlar arasında, başka hususların yanı sıra, öğreti ve öğretim özgürlüğü, ibadet yerleri tesis edilmesi, iç örgütlenme özgürlüğü yer almaktadır. Ayrıca, belirli bazı konularda dinî hukukun kullanılıp kullanılmaya-

çağı da din veya inancın uluslararası hukukta koruma altında olan din veya inancı açıklama biçimlerinden birini oluşturabilir.

Bu kitabın ikinci kısmı, din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun korunması hakkında bir vaka incelemesi sunmayı amaçlamaktadır; Türkiye'yi konu alan bu vaka incelemesi kolektif boyutun iki temel unsuruna odaklanmaktadır: tüzel kişiliğin kazanılması ve din/inanç topluluklarının iç işlerinde özgür olmaları (özellikle de ibadet yerleri tesis etme hakkı, uygun yerlerde dini veya inancı öğretme hakkı, dinî liderleri seçme ve atama hakkı ve istirahat ve tatil günlerini din veya inanca göre kullanma hakkı).

Beşinci Bölümde Türkiye örneği anlatılırken demografik ve tarihsel bir arka plan bilgisinin ardından, ilerleyen iki bölümde incelenecek temalara ilişkin hukuki bir temel de sunulmaktadır. Bu bölüm, din veya inanç özgürlüğünün iç hukuk çerçevesinde korunmasını eleştirel bir tarzda analiz etmektedir. Lozan Barış Antlaşması'ndan doğan azınlık koruma mekanizması ve din veya inanç özgürlüğüne ilişkin anayasal koruma hükümleri de dahil olmak üzere Türkiye'nin uluslararası insan hakları yükümlülükleri ortaya konmaktadır. Bunun yanı sıra, laiklik ilkesi, Diyanet İşleri Başkanlığı ve zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri de paradoksal din-devlet düzenlemeleri olarak ele alınmaktadır. Dahası, din veya inanç özgürlüğünün bilhassa bireysel boyutta sınırları da, dinini veya inancını açıklamaya zorlama, kamusal alanda din veya inanç dışavurumlarını –dinî simgeler– ve askerlik hizmetinin vicdani reddi gibi kilit meseleler üzerinden genel hatlarıyla değerlendirilmektedir. Din veya inanç dışavurum biçimlerinin, çoğu kez, ulusal güvenliğin ya da laikliğin korunması veya milliyetçiliğin desteklenmesi, yani en nihayetinde devletin çıkarlarının korunması amaçlarıyla kısıtlandığı öne sürülecektir. Bundan başka, Türkiye'de din veya inanç özgürlüğü bağlamında din-devlet ilişkileri açısından değişen paradigmayı ortaya serebilmek amacıyla tamamlayıcı nitelikte bir tarihsel değerlendirmede bulunmaktadır. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutuna ve bu konuda var olan güçlüklerle ve fırsatlara ilişkin yasal, yargısal ve idari kuralları anlayabilmemiz, bu konudaki mevzuatı ve yasal tedbirleri yorumlayabilmemiz için anılan hususların irdelenmesi şart görülmektedir.

Altıncı Bölüm, Türkiye'de mevzuat ve uygulama seviyesinde tüzel kişiliğin kazanılması hakkının korunup korunmadığı ve varsa ne ölçüde korunduğu sorusuna eğilmektedir. Bu konuda mevcut içtihat sayesinde, konuyla ilgili kararların kapsamlı bir şekilde analizi yapılabilir. Türkiye'de halihazırda hiçbir din veya inanç topluluğunun tüzel kişilik edinme-

si mümkün değildir. Bu bölüm tüzel kişiliğin kazanılmasına ilişkin ulusal mevzuat ve uygulamanın –inanç toplulukları açısından geçerli olduğu kadarıyla– incelenmesini ve Üçüncü Bölümde saptanan uluslararası standartlara uygunluğunun değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, mevcut tüzel kişilik biçimleri (yani dernekler ve vakıflar) eleştirel bir bakışla ve bilhassa din veya inanç toplulukları için erişilebilirliği, elverişliliği ve yeterliliği bağlamında incelenmektedir. Tek başına değerlendirildiğinde din veya inanç topluluklarına tüzel kişilik edinme hakkı verilmemesinin ve ayrıca mevcut alternatif formüllerin konuyla ilgili uluslararası hukuk hükümleriyle yaratılan standartların çok gerisine düştüğü gösterilecektir.

Yedinci Bölümde din veya inanç topluluklarına kendi iç işlerinde özgür olmaları yönünde tanınan korumanın derecesi eleştirel bir gözle değerlendirilerek ibadet yerleri tesis etme hakkı, uygun yerlerde dini veya inancı öğretim hakkı, dinî liderleri seçme ve atama hakkı ve istirahat ve tatil günlerini din veya inanca göre kullanma hakkı ele alınmaktadır. Bu amaçla, konuyla ilgili mevzuatın yanı sıra, *fiili kuralları* betimleyen idari uygulamalar ve ulusal koruma mekanizmalarının ne derece etkin olduğunu gösteren sonuçlar da bu tartışmaya dahil edilmektedir. Ne yazık ki bu bölümde ele alınan meselelerin birçoğu henüz ulusal mahkemelerde dava konusu edilmiş olduğundan, tartışma idari işlemlere odaklanmak durumunda kalmıştır. Bu inceleme ister istemez, başta ibadet yerleri ve dinî liderlerin/ruhbanların/öğretmenlerin eğitilmesi olmak üzere dinî hizmetlerin temini ve din eğitimi üzerinden devletin dine dahil olması konusunu da içermekte ve bu durumun din veya inanç özgürlüğüne yönelik koruma ve devletin tarafsızlık ilkesine riayet etme ile çoğulculuğu sağlama ödevi açısından dallanıp budaklanarak yarattığı sonuçlara ilişkin üstü kapalı sorulara da eğilmektedir.

Son olarak, bu kitabın alandaki akademik araştırmalara katkısı bakımından belirtmek gerekir ki, Türkiye’de din özgürlüğü konusunu ele alan akademik çalışmaların sayısı çok sınırlıdır. Genel olarak mevcut çalışmaların odağında laiklik ilkesinin yanı sıra din sosyolojisi yer almaktadır. Din veya inanç özgürlüğü merkeze laiklik konulmak suretiyle ele alınmış, genel olarak azınlık hakları ve temel haklar ile ilişkisine bakış sınırlı tutulmuştur. Bugüne dek akademi dünyasında din veya inanç özgürlüğüne ilişkin yürütülen çalışmalar düşünüldüğünde, bu alandaki uluslararası normlara yönelik çalışmalara dair bir ilgi gözlenmektedir. Emre Öktem’in 2002 tarihli doktora tezi uluslararası hukukta din veya inanç özgürlüğüne dair ilk kapsamlı

çalışmayı oluşturmaktadır.¹⁶ Berke Özenç'in Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve inanç özgürlüğü konulu çalışması¹⁷ ve Hande Seher Demir'in yüksek lisans tezi¹⁸ başörtüsü, nüfus cüzdanlarında yer alan din hanesi ve zorunlu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri gibi Türkiye'deki din özgürlüğü meselelerini Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kararları ışığında ele almaktadır. Daha yakın bir tarihte ise, din özgürlüğüne yönelik anayasal korumayı ve yargısal değerlendirmelerde benimsenen yaklaşımı kapsamlı bir şekilde inceleyip analiz eden bir çalışma ile alana değerli bir katkı sunulmuştur.¹⁹ Türkiye'de normatif açıdan din veya inanç özgürlüğüne ilişkin akademik çalışmaların, son yıllarda artsa da, sınırlı sayıda olduğu düşünülürse, bu kitap alandaki bilgi ve tartışmalara katkı sunmayı ummaktadır. Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunu açıkça merkeze yerleştiren ve ulusal meseleleri uluslararası hukuk ışığında ele almayı ve tam tersini, uluslararası hukuk meselelerinin ulusal meseleler ışığında tartışılmasını amaçlamaktadır. Bu yönüyle kitap Türkiye'deki akademik bilgi dünyasına esaslı bir katkı sunmaktadır.

“Din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutu”na dair tutarlı ve yerleşik bir teoriye veya bu konuda kapsamlı bir teoriye henüz sahip olmadığımız içindir ki, bu kitap öncelikle konunun anlaşılmasını teşvik etmektedir. Bu nedenle de BM İnsan Hakları Komitesi'nin ve Avrupa Konseyi organlarının –ve daha düşük bir oranda da olsa, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın– din veya inanç özgürlüğünün kolektif boyutunun kapsamına ve bununla ilgili olarak sağlanan korumalara dair anlayışını yansıtan özgün mukayeseli değerlendirmelerde bulunmaktadır. Ayrıca, din veya inanç özgürlüğünün korunmasına yönelik olarak Türkiye'de geçerli olan sistem uluslararası bir okur kitlesine tanıtılmaktadır.

16 Öktem, A.E. (2002) *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Ankara: Liberte.

17 Özenç, B. (2006) *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İnanç Özgürlüğü*, İstanbul: Kitap.

18 Demir, H.S. (2011) *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararları Işığında Türkiye'de Din ve Vicdan Özgürlüğü*, Ankara: Adalet.

19 Vural, H.S. (2013) *Türkiye'de Din Özgürlüğüne İlişkin Anayasal Güvence*, Ankara: Seçkin.

DİZİN

- adil yargılanma hakkı 26, 92, 94, 97, 320
Alevi cemaati 237, 245, 263, 273, 275, 304, 305
cemevleri 155, 244-246, 263, 269, 271-275, 279
Anadolu Bilim Kültür ve Cem Vakfı (ABK-CV) 237
Anayasa Mahkemesi (AYM), Türkiye 141, 152, 164-168, 171, 175, 176, 181, 182, 184, 188, 189, 227-229, 298-300
askerlik hizmetinin vicdani reddi, Türkiye 10, 141, 150, 155, 174, 190-194, 322
Avrupa Birliği (AB) 156, 157, 227, 231, 232, 239, 257, 261-263
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) 12, 57, 58, 61, 72, 109, 121, 123, 130, 149, 155, 156, 198, 249, 252, 253, 268, 316
Venedik Komisyonu 72, 109, 121, 123, 130, 198, 202, 204, 239, 241, 249, 251-253, 268, 277, 307, 308
Avrupa İnsan Hakları Komisyonu 6, 21, 28, 33, 40-42, 63, 67, 69, 75, 107, 108, 112, 117, 131, 138, 139, 312
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) 6, 12, 20-23, 30, 32-34, 38, 40, 44, 45, 46, 51, 52, 60, 62, 63, 66-72, 74, 79-88, 90-99, 107-110, 112, 114-119, 124-127, 131, 132, 136, 140-144, 155, 157, 179, 182, 183, 185, 188-190, 192, 194, 231, 232, 235, 236, 246, 248, 249, 252, 261, 267, 268, 274, 275, 306, 320-322
Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) 2, 6, 7, 12, 20, 23, 27, 29, 33, 34, 39, 40, 42, 45, 49, 50, 54, 59-61, 63, 67-69, 74-76, 79, 86, 88, 92-94, 97, 98, 104, 107, 108, 115, 117, 118, 120, 132, 136-138, 140, 141, 143, 145, 154, 155, 174, 175, 178, 179, 191, 194, 229, 236, 241, 246-248, 250, 253, 256, 257, 271, 273-275, 283, 291, 306, 307, 316
Avrupa Konseyi 6, 12, 22, 33, 48, 57, 86, 116, 122, 131, 132, 136, 145, 154, 156, 157, 202, 204, 239, 241, 251-253, 261, 283, 308
Bakanlar Komitesi 48
Venedik Komisyonu Görüşü 307
ayrımcılık yasağı 18, 20, 21, 25, 43, 52, 59, 88, 89, 94, 98, 109, 121, 123, 132, 141, 156, 157, 212, 310, 311, 328
1981 Bildirisi 2, 30-32, 70-72, 102, 106, 108, 116-118, 129
azınlık hakları x, 6, 11, 24-26, 43, 44, 47, 97, 154, 156, 158, 159, 162, 163, 215, 231
bağış 56, 121-123, 201, 214-216, 219, 22, 228, 230, 238, 242, 277,
Bahai cemaati 4, 49, 64, 151, 152, 159, 172, 182, 207, 302, 309
Bakar, D. 215-217, 221-224
başörtüsü, Türkiye 12, 70, 184-188, 190
Berry, S.E. 112, 114
bireysel ve kolektif boyutlar/unsurlar 13, 38, 59, 135, 318
BM İnsan Hakları Komitesi; *bkz.* İnsan Hakları Komitesi (İHK)
BM Özel Raportörü 32, 60, 62, 63, 73, 109-111, 114, 121, 128, 133, 145, 263, 266, 312, 316
Bozkurt, G. 157
Buddha Sasana 65
Buergenthal, T. 48
Camiler 28, 169, 172, 204, 205, 226, 237, 240, 244, 245, 260, 262, 263, 265-269, 272, 273, 275-277, 279, 286, 292, 294, 322
Canea Katolik Kilisesi/Yunanistan 93
cemaat vakıfları *bkz.* vakıf kuruluşları (ve gayrimüslim cemaat vakıfları)
Çankaya Cemevi Yaptırma Derneği (ÇCYD) 243, 271

- Delgado Paez/Kolombiya* 107, 120, 313
 Din ve İnanca Dayanan Her Türlü Hoş-görüsüzlüğün ve Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Bildiri (1981) 2, 101, 102
 dine hakaret mevzuatı 45, 46
 dinî hukuk 9, 32, 54, 124, 134-136, 138-144, 146, 320
 dinî semboller, kamusal alanda 188, 190
 dinin veya inancın açıklanması 8, 10, 19, 26-30, 61, 65, 68, 69, 71, 74, 75, 92, 93, 96, 104, 106, 107, 112, 131, 133, 135, 136, 172, 175-177, 181, 186, 241, 248, 250, 290, 291, 306, 319, 320
 Diyanet 5, 6, 10, 150-152, 163, 166, 168-173, 179-181, 204, 205, 237, 244, 245, 260, 266, 267, 269-273, 275-277, 281, 285, 286, 290, 293, 294
 Dominiken Kilisesi, Türkiye 209
 Durham, W.C. 2, 16, 26, 56-58, 61, 62, 77, 92, 102, 103, 149, 293
 düşünce, vicdan ve din özgürlüğü 4, 27, 30, 53, 60, 61, 108, 115, 124, 153, 156, 157, 175, 176, 194, 195, 291
 Ermeni Apostolik Kilisesi 209, 223, 278, 287, 288, 293-295, 297, 298, 302
 Evans, M. 17, 22-26, 29, 41, 61, 63, 66, 67, 80, 86, 88, 106-108, 130, 134, 138, 139, 142, 143, 147
Eweida ve Diğerleri/Birleşik Krallık 69, 108, 117, 139
Fener Rum Erkek Lisesi Vakfı/Türkiye 231
Fernandez ve Martinez/İspanya 44, 127
 Gözaydin, I. 169-173, 281, 282, 294
 hak sahibi ix, 8, 14, 23, 32, 34, 35, 37, 39-41, 45, 47, 108, 268, 318
 hakaret 45, 46, 305
 Hammer, L.M. 26
Hasan ve Chaush/Bulgaristan 21, 38, 80, 82, 83, 87, 95, 125, 126, 248, 249, 306
Hasan ve Eylem Zengin/Türkiye 155, 167, 179
 Hayat Sözü Derneği (HSD) 243
 hayır kurumu veya insani yardım amaçlı kuruluş 13, 31, 40, 56, 65, 70, 71, 73, 96, 103, 115, 116, 161, 198, 217-219, 226
Holy Monasteries/Yunanistan 69
 hukuki kaynaklar 26, 151, 191, 207, 316
 ibadethaneler/ibadet yerleri 58, 211, 226, 235, 239, 240, 243-246, 250, 253, 255, 260, 262-269, 271-275, 277-279, 284
 imar yönetmelikleri 110, 262, 264-266, 268, 279, 280
 ifade özgürlüğü 23, 68, 102, 118-121, 181, 194, 324
 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB) 2, 25, 27, 61, 137
 İnsan Hakları Komitesi (İHK) x, 2, 6, 12, 17-20, 39, 46, 49, 59, 63, 64, 70, 104, 105, 107, 111, 112, 116, 119, 120, 124, 129, 181, 188, 248, 264, 266, 306, 311, 316
 insani yardım amaçlı kuruluş bkz. hayır kurumu
 İslam hukuku 199, 214, 215
 İstanbul Protestan Kilisesi Vakfı (İPKV) 233, 234, 236, 263, 267
 “kanunen/kanunla öngörülme” koşulu 50, 62, 74-78, 80-84, 87, 98, 112, 114, 122, 123, 190, 223, 257, 273, 299, 306, 307
 kılık kıyafet kuralları 184-186, 188
 Krishnaswami, A. 3, 4, 15, 16, 58, 59, 94, 104, 110, 117, 124, 130, 137, 145
 Kuran-ı Kerim 169, 172, 181, 187, 213, 276, 285-287, 304, 322
 Kursları 172, 181, 276, 286, 287, 322
 Kurtuluş Kiliseleri Vakfı (KKV) 233, 234, 236
 kurumsal tüzel kişilik 35, 36
 laiklik (sekülerizm), Türkiye 4, 5, 10, 11, 22, 137, 140, 163-169, 171-173, 175-177, 179, 181, 182, 184-187, 189, 190, 195, 202-204, 218, 227, 228, 242, 244, 252, 257, 262, 270, 271, 276, 283, 303, 311, 313, 323-325, 328

- Latin Katolik cemaati 159, 209, 261, 278, 302
 Lauterpacht, H. 44
 Lerner, N. 24, 25, 32, 35, 44
 Lozan Barış Antlaşması x, 6, 7, 10, 25, 150, 153, 154, 157-163, 170, 203, 204, 206-209, 218, 220, 226-233, 255, 278, 286, 288, 289, 293-295, 301-303, 307
- Malakhovsky ve Pikul/Beyaz Rusya* 19, 70, 78, 96, 112, 133
Manoussakis ve Diğerleri/Yunanistan 21, 66, 69, 80, 81, 83, 86, 87, 112, 246, 274
Metropolitan Church of Bessarabia ve Diğerleri/Moldova 30, 60, 66, 68, 85, 90, 93, 116, 123, 248, 250
 Medeni ve Siyasi Haklara ilişkin Uluslararası Sözleşme (MSHS) 2, 6, 7, 20, 27, 28, 35, 39, 40, 45, 48, 50, 51, 59-61, 64-68, 71, 74-76, 78, 79, 88, 92, 94, 96-98, 104, 108, 111, 115, 117, 118, 120, 136, 137, 145, 153, 173, 175, 188, 191, 235, 241, 248, 253, 256, 257, 291, 316
 millet sistemi 201-203, 207
 Monge, C. 209, 210
Moscow Branch of Salvation Army/Rusya 62, 72
 Musevi cemaati 25, 129, 147, 151, 159, 160, 163, 179, 186, 205-207, 209, 212, 213, 218, 221, 230, 254, 263, 287, 293-297, 301-303, 309
 müdahale etmeme prensibi 166
 mütakabiliyet ilkesi 158, 162, 163, 224, 228, 229, 231, 288, 289
- Osmanlı dönemi 150, 157, 161, 198-203, 207-211, 213-220, 228, 233, 282, 295-297, 302
- öğretim 8, 9, 13, 27-29, 31, 36, 55, 56, 61, 64, 72, 77, 94, 97, 103-108, 117-121, 129, 136-139, 154, 161, 167, 168, 174, 175, 178-180, 188, 195, 218, 226, 242, 250, 257, 280-291, 309, 313, 319, 323, 325
- örgütlenme özgürlüğü 9, 23, 26, 30, 35-37, 57-59, 69-71, 76, 82, 86, 87, 92, 94-98, 101-103, 105, 115, 116, 140, 165, 166, 171, 172, 200, 203, 205, 209, 212, 217, 227, 228, 231, 233, 234, 240-242, 246, 248-253, 255, 256, 274, 277, 293, 306, 319, 320
 özerklik hakkı 5, 6, 101-103, 108, 120, 126, 147, 259, 313
- Podoprigora, R. 77
 Protestan cemaati 151, 160, 213, 218, 226, 233-235, 238, 240, 243, 254, 260, 263, 265-267, 269, 284, 302
- Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovahs ve Diğerleri/Avusturya* 91
Refah Partisi/Türkiye 67, 71, 85-87, 141-143
 Reyna, Y. ve Zonana, E. 199, 200, 206
 Roma hukuku 200
 Rum Ortodoks cemaati 25, 151, 159, 163, 208, 209, 212, 213, 218, 221, 224, 230, 247, 266, 278, 289, 293-295, 301, 302, 307
- Scientology Kirche Deutschland/Almanya* 42
 Scolnikov, A. 13, 26, 37
 sekülerizm bkz. laiklik
 Sezer, Ahmet Necdet 227, 228
Sinan Işık/Türkiye 155, 182
Sister Immaculate Joseph ve 80 Teaching Sisters ve Diğerleri/Sri Lanka 19, 40, 64, 67, 71, 79, 116
Supreme Holy Council of Muslim Community/Bulgaristan 33, 125-127
 Sünni Müslüman cemaat 4, 7, 152, 170, 171, 178, 277, 281, 284-286, 289, 293, 323
Svya Mychaylivska Parafiya/Ukrayna 30
- Şerif/Yunanistan 124, 125
- Taylor, P.M. 36, 59, 78, 83, 102, 110, 111, 116-118, 121, 129, 133, 320
 Temperman, J. 16, 17, 31, 130, 131

- tescil 29, 37, 49, 53, 54, 57, 59, 62, 64, 67, 72, 73, 76-79, 82-84, 87-90, 92, 95, 96, 98, 110-113, 200, 201, 206, 207, 209, 218, 224, 226, 230, 234, 239, 252, 276
- toplanma özgürlüğü 58, 119
- tüzel kişi statüsü 47, 56-59, 64, 111, 198, 200-202, 207, 208, 210-212, 219, 220, 249, 277
- tüzel kişilik edinme hakkı 5, 9-11, 36, 43, 53-61, 64, 66-68, 72-74, 77, 80, 86-89, 91-93, 97, 98, 115, 149, 197, 198, 202, 204, 240, 247-253, 255, 257, 277, 279, 315, 318
- Ulusal Azınlıkların Korunmasına ilişkin Çerçeve Sözleşme Danışma Komitesi 48
- ulusal ve uluslararası iletişim 31, 133
- uluslararası koruma 24, 55, 71, 99, 101, 145, 312, 313, 316, 319
- uygunluk denetim mekanizmaları 39, 47, 48, 98, 280, 290
- üniversiteler 152, 167, 187, 188, 289, 290, 309
- Vakıflar Genel Müdürlüğü (VGM) 219-223, 230, 232, 234-239
- vatandaş olmayan kişiler 61
- Vergos/Yunanistan* 110, 112, 113
- Viyana Sonuç Belgesi 60, 61, 156, 252
- X ve Scientology Kilisesi/İsveç* 41
- yabancı uyruklular/kökenliler 26, 28, 61, 62, 73, 79, 84, 133, 163, 210, 211, 224, 225, 227, 231, 234, 235, 238, 301, 302
- yargısal koruma 26, 30, 92, 93, 123, 212, 248, 250, 253, 320
- yasal dayanak 84, 200, 210, 211, 267, 309
- Yedikule Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı/Türkiye* 232
- Yedinci Gün Adventistleri (YGAV) 131, 234-236
- Yehova Şahitleri 45, 81-84, 87, 91, 151, 152, 160, 172, 192-194, 218, 240, 242, 260, 265-269, 302
- zorunlu din kültürü ve ahlak bilgisi dersleri 50, 10, 12, 150, 155, 167, 178-180, 285